

Studiedag 'De protestantse erfenis'

15 november 2014 van 10.00-14.45 uur - in de Shalomkerk

Inleiding

Ik heet u allemaal hartelijk welkom op deze studiedag, de twaalfde die we – vanaf 1993 – als predikantenteam van Den Haag Zuidwest organiseren.

We zijn met een kleine vijftientig mensen. Genoeg, vonden we, om deze dag te laten doorgaan. Tegelijkertijd kan je in dat aantal misschien toch een kritische component zien: op het feit dat we op dat protestantisme vandaag zo specifiek inzoomen. Er zullen mensen zijn, veel mensen (?), die juist blij zijn dat we steeds ruimer zijn geworden, bij wie het veel meer een kwestie is van geloof/niet-geloof, dan dat het ze om de heel specifieke variant van het protestantisme gaat. Dus die mensen zouden deze dag wel eens als een beetje achterhaald kunnen beschouwen. Wat zou je je daar nog druk overmaken!

Niet onbegrijpelijk, maar toch is zo'n denkwijze ook weer niet helemaal bevredigend, want benader je het op die manier, dan kan het erop lijken dat je niet heel erg veel om die specifieke traditie geeft.

De vraag, vragen die we vandaag centraal stellen, is: Hoe staan we in die protestantse traditie? Hoe belangrijk is die traditie voor ons? Wat vinden we belangrijk in die traditie? Wat willen we bewaren/meenemen de toekomst in? Maar ook de vraag: zijn er ook dingen die we in deze traditie missen? Wat moet aan die traditie nog toegevoegd worden, wil die levensvatbaar blijven?

Programma

Hoe ziet deze studiedag eruit?

Vanmorgen twee lezingen. De eerste gaat over de protestantse traditie, en haar tegoed. Na de lezing is er een kwartier gelegenheid om te reageren/vragen te stellen. Om 11.00 uur drinken we koffie/thee. De tweede lezing – direct na de koffie om 11.15 uur – door Wietske Verkuyl gaat over het tekort van de protestantse traditie. Ook daarna is er een kwartier waarin u gelegenheid heeft om erop te reageren.

Het laatste half uur – 12.00-12.30 uur – is er dan nog een plenair gesprek: waarin van u als deelnemers graag willen horen hoe u in die protestantse traditie staat, wat u daarin belangrijk vindt en wat u mist.

Van 12.30-13.30 uur lunchen we.

Daarna opnieuw twee, nu iets kortere verhalen: van 13.30-14.00 uur: Jacob Korf over de protestantse spiritualiteit in lied en gebed. En Martin Koster over protestantse huisrituelen van 14.00-14.30 uur. Elk verhaaltje zal zo'n twintig minuten in beslag nemen. Daarna is er kort gelegenheid om te reageren.

Na de twee lezingen is er thee. We sluiten deze studiedag om even over 14.30 uur met af met een meditatief moment in de kerkzaal.

09.30-10.00 uur: inloop, betaling, koffie

10.00-10.15 uur: welkom en opening (*door Nico Riemersma*)

10.15-10.45 uur: lezing Nico Riemersma 'De protestantse traditie en haar tegoed'

10.45-11.00 uur: nagesprek

11.00-11.15 uur: pauze: koffie/thee

11.15-11.45 uur: lezing Wietske Verkuyl 'Het tekort van de protestantse traditie'

11.45-12.00 uur: nagesprek

12.00-12.30 uur: plenair gesprek

12.30-13.30 uur: lunch

13.30-13.50 uur: lezing Jacob Korf 'De protestantse spiritualiteit in lied en gebed'

13.50-14.00 uur: nagesprek

14.00-14.20 uur: lezing Martin Koster 'Protestantse gewoonten, gebruiken en rituelen in huis, gezin en familie'

14.20-14.30 uur: nagesprek

14.30-14.40 uur: thee

14.40-14.50 uur: middaggebed (*door Jacob Korf en Martin Koster*)

Nico Riemersma

De protestantse traditie, en haar tegoed

Inleiding

In de Vorming & Bezinningskrant als ook in ‘Samenklank’ zag u mijn lezing aangekondigd als ‘Het tegoed van de protestantse erfenis’. Daar gaat mijn verhaal ook zeker over, maar bij nader inzien – beter gezegd, bij mijn voorbereiding op vandaag – leek me dat wel heel erg snel te gaan. Ik bedacht me dat ik toch eerst iets zou moeten zeggen over de protestantse traditie als zodanig, voordat ik het over het tegoed kan hebben. Vandaar dat ik de titel van mijn lezing iets gewijzigd heb, en wel in: ‘De protestantse traditie en haar tegoed’.

Mijn verhaal bestaat uit drie delen: Ik wil beginnen – en ik doe dat een stuk uitgebreider dan in de andere twee delen – met het schetsen van die protestantse traditie (1). Daarna wil ik kort iets zeggen over hoe we ons op dit moment tot die protestantse traditie verhouden (2). En ten slotte wil ik iets zeggen over het tegoed of anders gezegd, wat ik in die protestantse traditie als waardevol beschouw, waardevol om ook tegenwoordig vast te houden (3).

1. Een eerste schets van het protestantisme

De reformatie

Laat ik dan beginnen met het plaatsen van de protestantse traditie binnen het geheel van het christendom. Het protestantisme is één van de drie grote stromingen: rooms-katholieke kerk, oosters-orthodoxe kerken en protestantse kerken.

We mogen dan wel spreken van het protestantisme als één stroming binnen het christendom, tegelijkertijd is het ook duidelijk dat dat protestantisme weer uit tal van onderstromen bestaat. Als ik de vier belangrijkste moet noemen: (1) het lutheranisme: de evangelisch-lutherse kerk, (2) het anglicanisme: de anglicaanse kerk, (3) het calvinisme, ook wel het gereformeerd protestantisme genoemd: de protestantse kerken en (4) het anabaptisme: de doopsgezinde beweging.¹ Ze vinden allemaal hun oorsprong in de Reformatie of Hervorming. Zo wordt de periode aangeduid aan het begin van de 16^e eeuw, nu zo’n 500 jaar geleden. In die Reformatie liggen de wortels van protestantisme. Begonnen als een reactie tegen leerstellingen en praktijken in de middeleeuwse westerse kerk in West-Europa.

Wat er met het woord ‘reformatie’ nu precies bedoeld wordt, laat zich niet zo eenvoudig vaststellen. Luther gebruikt het woord zelf wel, maar hij doet dat heel zelden. Hij gebruikt het bij zijn eerste openbare optreden. Dan zegt hij: ‘De kerk heeft een hervorming nodig, die niet uitgaat van een mens, de paus, en ook niet van een aantal kardinalen, maar van de hele christenheid, ja die uitgaat van God alleen.’

Waar het bij deze hervorming omgaat, is om terugkeer, om zuivering, om herstel van een vroegere situatie. Hervorming gaat om omvorming, om terugkeer naar de vorm van christendom zoals die bedoeld is, terug dus naar de oorspronkelijke vorm.

We zullen dat woord hier in Nederland in de naam van twee kerken terugzien: de *Hervormde Kerk* en de *Gereformeerde Kerken* in Nederland.

Het kernmoment

Wat vormt nu het hart van de reformatie? Is er ook een kernmoment aan te wijzen? Jazeker! Leven we nu in de herfst van 2014, dan moet u weten dat exact 500 jaar geleden, in de herfst van 1514 Maarten Luther tot zijn belangwekkende inzicht kwam dat hij zo verwoordde: ‘Toen begon ik te begrijpen dat de rechtvaardigheid van God diegene was, op grond waarvan de rechtvaardige leeft van Gods geschenk, namelijk uit het geloof, en dat dit de bedoeling is, dat door het evangelie de rechtvaardigheid van God geopenbaard wordt, namelijk de passieve rechtvaardigheid, waardoor ons de barmhartige God rechtvaardigt door het geloof, gelijk geschreven is: de rechtvaardige zal uit het geloof leven.’ Dat was een inzicht dat hij opdeed bij zijn studie van Paulus’ brief aan de Romeinen, in de periode dat hij als hoogleraar was aangesteld om college over de Bijbel te geven. Die brief van Paulus aan de Romeinen heeft binnen het protestantisme altijd een belangrijke rol heeft gespeeld.

---

¹ Van latere origine zijn de pinksterkerken en de evangelische beweging.

Het woord 'protestant'

Met een speciale gebeurtenis in die geschiedenis van de Reformatie is ook de naam 'protestant' gegeven. Het woord is afgeleid van het Latijnse woord *pro-testari*, wat 'publiekelijk ('pro' = 'voor (het front van)'), 'in het openbaar') verklaren' of 'getuigen' betekent. Dit werkwoord verwijst naar een gebeurtenis tijdens de Rijksdag van Spiers in 1529. De lutherse vorsten en steden verklaarden toen ten overstaan van de roomse keizer Karel V dat ze het niet eens waren met de besluiten om de godsdienstvrijheid terug te draaien en dat ze deze besluiten niet zouden uitvoeren. Wat ze deden, was tegen het besluit van de keizer een plechtige protestatie indienen. Het woord ('protestatie') mag dan letterlijk betekenen 'een openbare verklaring', maar er zit ook het element in van 'tegenspraak', zoals in ons woord 'protesteren' ook nog steeds aanwezig is. Die verklaring werd later bekend als het *Protest (!) van Spiers*. Dat leidde tot de benaming *protestant*, die sindsdien deze christenen zou onderscheiden van de rooms-katholieken.

Dat laatste brengt me tevens op een belangrijk aspect van het protestantisme, dat het in eerste instantie een tegenbeweging is geweest, een tegenbeweging tegen de gang van zaken in de rooms-katholieke kerk, en later niet alleen tegen een bepaalde gang van zaken in de rooms-katholieke kerk, maar tegen de rooms-katholieke kerk als zodanig, tegen de leer, de praktijken en tegen de ambtelijke en kerkelijke structuur.

Dat we daarvan nog niet altijd vrij zijn, van dat anti-katholieke kan zich soms heel onverwacht manifesteren, zoals laatst m.b.t een kerkdienst, waarin er iets gebeurde waarvan iemand zei: 'Dat is katholiek'. En dat deugde niet, én dat hoorde niet in een protestantse kerkdienst, zo kon je achter die woorden beluisteren.

Het beeld van de protestantse traditie

Ik zal het u maar eerlijk zeggen, maar ik vond het nog niet zo eenvoudig om de beginlezing te verzorgen, juist ook omdat 'het protestantisme' zo breed is. Hoe pak je dat nu aan? In twee stappen doe ik. De eerste is: wat is nu het allereerste beeld van het protestantisme. Wat komt er allemaal bij je naar boven, als je aan de protestantse traditie denkt?

* Bij mij waren dat allereerst namen, een lijstje met namen. Te beginnen natuurlijk met Luther, Maarten Luther (1483-1546) en direct daarna Calvijn, Johannes Calvijn (1509-1564) als de twee grootste reformatoren, maar ook andere namen komen dan naar boven: Ulrich Zwingli (1484-1531), Martin Bucer (1491-1551), Philipp Melanchthon (1497-1560). Zijn de voornamen van de eerste twee alom bekend, dat is minder het geval bij de drie andere. Daaraan is ook af te lezen dat zij toch wat minder bekend zijn dan de andere twee.

* Het zijn niet alleen namen van bekende personen, maar ook plaatsen waar een protestant ogenblikkelijk aan zal denken: Wittenberg – u zegt daar direct bij: 'slotkapel' – , Erfurt en de Wartburg. Plaatsen die allemaal met Luther zijn verbonden. Erfurt: in het bijzonder vanwege het klooster waar hij is ingetreden: dat van de augustijner heremieten. Wittenberg, waarheen hij in 1511 definitief werd overgeplaatst en de rest van zijn leven gewoond heeft. En de Wartburg bij Eisenach waarheen hij werd overgebracht na het edict van Worms (1521), toen hij vogelvrij werd verklaard. Andere plaatsen: Genève, als de plaats die met Calvijn verbonden is. Ook Straatsburg is een plek die een bijzondere rol heeft gespeeld. En moet je hier in Nederland een plaats noemen, dan denkt u en dan denk ik aan Dordrecht, met zijn bijzondere synode in 1618-1619, en zijn Dordtse leerregels.

* Gaat het om geloofswaarden die karakteristiek zijn voor het protestantisme, dan moet ik allereerst noemen: de rechtvaardiging door het geloof alleen. Dan gaat het om woorden als zonde en genade, schuld en vergeving; niet minder belangrijk zijn woorden als redding/verlossing en kruis. Het zijn zaken die Luther sterk naar voren heeft gebracht; hij had ze in het bijzonder opgedaan bij zijn lezing van Paulus' brief aan de Romeinen.

Ze komen in de klasiiek-reformatorische liturgie terug, helemaal aan het begin van de dienst: met de schuldbelijdenis, de genadeverklaring, en daar bleef het niet bij: daarna kwam het leven in de dankbaarheid, met de lezing van de wet. Het is vooral daardoor dat deze woorden zo diep in de protestantse ziel zijn afgedaald.

De protestantse erfenis

Ik wil met u nog wat nauwkeuriger kijken, mijn tweede stap. Wat is nou karakteristiek voor de protestantse traditie?

- Dan moet je allereerst de centrale plaats van de Bijbel noemen. 'Terug naar de bronnen', dat was kenmerkend voor het humanisme, met Erasmus daarin als centrale figuur. In de Reformatie was die bron de Bijbel. Dus terug naar de Bijbel. In die tijd was dat de Vulgaat, de Latijnse vertaling van de Bijbel. In

Luthers leven en ook in dat van Calvijn heeft de Bijbel een hele grote rol gespeeld. Eindeloze serie commentaren hebben zij geschreven. En het is die intense studie die hen tot tal van nieuwe inzichten bracht.

De Bijbel was de *norma normans*, de fundamentele norm voor het christelijk geloof, voor het christelijke leven en voor de christelijke kerk. Het brengt mij bij de u vast allen bekende, Latijnse woorden: *sola scriptura* oftewel de Schrift alleen. De leus klinkt antithetisch, en is zo ook bedoeld. In de rooms-katholieke traditie draait het niet alleen om de Schrift, maar is er daarnaast ook de traditie. En het is daartegen dat de protestantse traditie zich keert. Alleen de Schrift is bron en norm voor geloof, leven en kerk, niet ook de kerkelijke traditie

Dat mag dan de leus zijn: *sola scriptura*, maar of dat in de praktijk ook echt het geval is, moet je je toch ook wel afvragen:

(1) We mochten de traditie dan afwijzen als van heilsbelang. In de loop van de protestantse traditie kreeg diezelfde protestantse traditie toch ook wel heel erg veel gezag, in het bijzonder zijn dat de drie belijdenisgeschriften: de Nederlandse Geloofsbelijdenis, de Heidelbergse Catechismus en de Dordtse Leerregels. Ze moesten zelfs onderschreven worden, als je predikant wilde worden, maar ook als ouderling of als diaken.

(2) Een tweede punt. Je zou verwachten dat dan ook heel de Bijbel zou mogen meespelen, maar zo was het toch ook weer niet, tenminste niet bij Luther. Zo had hij helemaal niks met de brief van Jacobus, die hij 'een strooien brief' noemde, maar ook met sommige passages uit het Lucasevangelie had Luther niks. Kortom, men selecteerde toch ook uit diezelfde Schrift. Kortom, de leus *sola scriptura* was fraaier dan de werkelijkheid.

Ik moet in dit kader op nog een ander aspect wijzen, en wel dat van het gezag van de Schrift. Daaronder moest elke gelovige zich stellen: onder dat gezag, van de Schrift. En ook dat had een 'rooms-katholiek tegenover', en wel dat van het pauselijk leergezag. De paus die bepaalt hoe het in de kerk eraan toegaat, hoe er geloofd en geleefd moet worden.

Die centrale plaats van de Schrift in het protestantisme is ook weer in de kerkdienst te zien, met de Dienst van het Woord als centraal moment in de protestantse traditie, waarbij de preek als verkondiging van het evangelie van heil en redding het hart vormt.

- Dat brengt mij direct bij een ander, uitermate karakteristiek element van de protestantse traditie. Je kunt dat element benoemen met een woord dat met name bij Luther een belangrijke rol speelt: het woord 'geweten'. Ik kan het ook anders zeggen. In de protestantse traditie staat er niets of niemand tussen God en jou. Geen paus, en geen kerk. Het eigen geweten is altijd de hoogste rechter. Dat zorgt ook voor de grote nadruk die in de protestantse traditie ligt op de persoonlijke relatie die jij met God hebt. En dan dus ook op het persoonlijk geloof. Waar het in de rooms-katholieke traditie meer om de kerk draait, die in het bezit is van het heil en de heilsmiddelen, daar draait het in het protestantisme veel meer om de persoon en om het persoonlijk geloof.

- Een derde belangrijke element vormt de *kerkstructuur*, althans als het om onze protestantse kerken gaat. Binnen de rooms-katholieke kerkstructuur bestaat een hiërarchie met priesters, bisschoppen en de paus: de zogenaamde episcopale structuur. In het woord 'episkopos' hoort u het woordje 'bisschop' terug. De paus, de bisschop en de priester bepalen de lijn. Binnen twee onderstromen van het protestantisme, het lutheranisme en het anglicanisme komt deze episcopale structuur in iets gewijzigde vorm terug, maar binnen het calvinisme heeft men niet echt gekozen voor een democratische kerkstructuur; daar kent men de presbyteriale kerkstructuur. Dat woordje 'presbyteriaal' mag dan te maken hebben met 'presbyter' (= ouderling), maar het gaat nog meer om het *presbyterium* oftewel de kerkenraad. Het draait in deze kerken om de plaatselijke kerkenraad. Die heeft het voor het zeggen, en in navolging daarvan draait het om de andere nivo's, regionaal en landelijk ook steeds om die kerkelijke vergadering (classis en synode), die steeds zijn samengesteld uit leden van de eerdere vergadering.

- Niet minder kenmerkend voor het protestantisme is de visie op het *ambt* en op de *sacramenten*. In de Reformatie is het aantal sacramenten terug gebracht tot twee: doop en avondmaal, waar Luther de biecht als derde sacrament graag ook nog gehandhaafd wilde zien. De andere vijf werden als niet in overeenstemming met het bijbels getuigenis geschrapt: het heilig vormsel (vgl. met onze openbare geloofsbelijdenis), het huwelijk, de ziekenzalving, de biecht en de priesterwijding.

Leg je avondmaal en eucharistie naast elkaar, dan bestaat er niet alleen in visie een groot verschil: viering van het misoffer tegenover gedachtenismaaltijd, maar ook de plaats die dit sacrament in beide tradities inneemt, is erg verschillend. Waar de eucharistie het hart vormt van de rooms-katholieke liturgie en

leven, daar neemt het avondmaal een veel bescheidener rol in. Vroeger vier keer in het jaar, tegenwoordig vaker: een keer in de maand, maar nog steeds een gebeuren dat iets van schroom oproept.

Kijken we naar het ambt, dan moet je zeggen dat het ambt van de priester bij de katholieken sacramenteel is en celibatair, het ambt van predikant bij de protestanten is dat niet, is niet-sacramenteel en ook verenigbaar met het huwelijk. De predikant is allereerst dienaar van het goddelijk woord, de priester is veel meer bemiddelaar, bemiddelaar van het heil; vandaar het sacramentele karakter van het priesterambt.

- Er mag nog heel wat meer te zeggen over de protestantse erfenis, maar voor een aspect wil ik nog aandacht vragen, eigenlijk zijn het meer elementen, maar ik breng ze nu bijeen. Want binnen die protestantse traditie heeft ook het aspect van het onderricht altijd erg centraal gestaan. Dat gebeurde al van jongs af aan: we kregen de bijbelse verhalen vroeg bijgebracht, maar ook de leer die met name tot ons kwam in de vorm van de drie geloofsbelijdenissen. We kenden de catechisatie, de catechismuspreken over geloof, gebed en gebod. Die aandacht voor leer, onderricht, vorming verklaart voor mijn gevoel ook wel het nogal rationele karakter van de protestantse geloofstraditie. Er mag dan altijd een grote nadruk zijn gelegd op het geloof, maar dan toch vooral ook op het geloof als het aanhangen van bepaalde geloofsvoorstellingen. En het heeft ook nogal eens tot fikse en scherpe debatten geleid. Ooit in het verleden al, in wat ‘de godsdienstgesprekken’ zijn gaan heten, maar ook veel later, tot in de zeventiger jaren van de vorige eeuw in de Gereformeerde Kerken rond Kuitert, Baarda, Wiersinga en Den Heijer.

2. Plaatsbepaling van het protestantisme

Ik kom bij mijn tweede punt. Waar staat het protestantisme op dit moment?

Dan kan je allereerst zeggen dat het ook echt een eigen, zelfstandige stroming is. Daarmee bedoel ik te zeggen dat het in het verleden een stroming was die sterk ‘antipaaps’ was. Dat zijn we grotendeels kwijt, hoewel het protestantisme toch altijd wel iets heeft gehouden van ‘zich verhouden tot de rooms-katholieke traditie’. Maar daarnaast hebben we ons toch ook wel laten beïnvloeden door diezelfde rooms-katholieke traditie. In de loop der tijden hebben we ontdekt dat de rooms-katholieke kerk toch allerlei waardevolle elementen bevatte. Dat betreft in het bijzonder het rijke arsenaal aan katholieke rituelen en tradities (het gebruiken van kaarsen – met de paaskaars in het bijzonder –, de biecht, de ziekenzalving, het kloosterleven).

We constateerden eerder een centrale plaats en rol voor de Bijbel. Niet alleen met het oog op de verkondiging, maar ook om de dingen van de kerk aan af te meten. Alles moet bijbels zijn: de kerk, het ambt, het geloof. Dat moet een bijbelse verworteling hebben. Dat is nog steeds een belangrijk aspect, maar tegelijkertijd mag er binnen die protestantse traditie ook wel wat meer ruimte zijn, mag het allemaal wel wat lossier van die Bijbel zijn. We willen ruimte voor onze eigen gedachten en ideeën, en in het bijzonder ook voor onze eigen ervaringen. De voeding vond vroeger via de bijbelse verhalen plaats, dat is tegenwoordig in mindere mate het geval.

Ik kom bij mijn derde en laatste punt: de protestantse geloofsvisie, resp. geloofsleer. Die was sterk door de brieven van Paulus bepaald, in het bijzonder door de Romeinenbrief. Kortom, die geloofsvisie is sterk paulinisch. Ook hier doet zich dezelfde tweekantigheid voor die ik ook terugvond bij de vorige twee punten. Want aan de ene kant vinden we daarin wel een stuk van onze identiteit. Dat genade, zondaar en rechtvaardig zijn, vergeving, schuldbelijdenis belangrijke begrippen zijn, helemaal ontkennen doen we het, maar velen hebben daar niet die existentiële band mee die iemand als Luther en velen na hem daarmee hebben gehad. Dat heeft er ook mee te maken dat onze aandacht – mede ten gevolg van het oecumenisch leesrooster – is verschoven: van de brieven van Paulus naar de evangeliën; het zijn verhalen die we als veel dichterbij ons staand beleven. Daarbij komt ook dat we tegenwoordig veel meer op hebben met verhalen dan met beschouwingen die we al snel ‘dogmatisch’ noemen. En daar – met dogma’s en dogmatiek – hebben veel mensen tegenwoordig al wel heel erg weinig mee.

3. Het tegoed

Ik kom bij het laatste punt: het tegoed van de protestantse traditie. Als ik het over ‘tegoed’ heb, dan realiseer ik me heel goed dat daar iets sterks subjectiefs in zit, want ik noem, ik reken bepaalde elementen tot dat tegoed. Ik kan het ook anders aanduiden: het gaat hier over de vraag wat ik als waardevol beschouw uit die traditie, waardevol om ook tegenwoordig vast te houden.

Mijn eerste punt – dat zal u niet verbazen, als u weet dat u hier tegenover een bijbelwetenschapper zit – betreft de centrale plaats die de Bijbel in de protestantse traditie inneemt. De Bijbels als voedingsbron voor het geloof. Zou ik helemaal voor mezelf spreken, dan ben ik zelfs geneigd om te zeggen: *de* voedingsbron voor het geloof. In die concentratie op de Schrift voel ik mij protestants, zeker ook omdat

binnen de Nederlandse protestantse traditie het Oude Testament daarin ook een belangrijke plaats inneemt.

Eerder, bij mijn schets van de protestantse traditie sprak ik over de Schrift als ‘bron en norm’; dat laatste hoort wat mij betreft ook onder dat tegood: om kerk en alles wat daarin en daarbij hoort, ook steeds in nauwe verbinding te houden met die bijbelse verhalen.

Tot slot, nog een opmerking daarbij, omdat er toch altijd weer de neiging is om die bijbelse verhalen terug te brengen tot enkele punten, zou ik willen zeggen dat het van groot belang is om aan de breedheid van de bijbelse verhalen recht te doen.

En mijn tweede punt dat ik als van uitermate grote waarde beschouw. Dat is de persoonlijke en vooral ook directe relatie van jou en God. Daar zit niemand tussen: geen predikant, geen kerk, geen paus, geen bisschop, geen priester. Om het klassiek-protestants te zeggen, genade en vergeving komen direct van God, dat is niet als dat je alleen via een ander, predikant of priester kunt verkrijgen.

Dat mag misschien iets subjectiefs hebben, daarnaast kan ook versplinterend werken (zie de grote hoeveelheid afsplitsingen die er nadien zijn geweest), maar het maakt (de protestantse versie van) geloof ook tot iets anti-autoritairs, iets heel persoonlijks, iets heel directs, en dan ook als iets heel intiem, dat in het protestantisme ook wel de bevindelijke kant wordt genoemd. Het zijn die twee aspecten die voor mij het hart van de protestantse traditie vormen. Ik ben benieuwd wat u op dit punt zou noemen. Ik heb gezegd.

Wietske Verkuyl

De protestantse traditie als doorgaande emancipatiebeweging in leer en leven

We hebben onszelf geen geringe uitdaging gesteld voor vandaag, want de protestantse erfenis is een veelomvattend geheel. Aan mij de taak om iets te zeggen over het tekort van de protestantse erfenis. In alle beperktheid van mijn begrip en van de mogelijkheden van vandaag wil ik er een aantal lijnen uithalen.

Protestantisme als emancipatiebeweging

Daarbij wil ik het protestantisme benaderen als een emancipatiebeweging. Op 31 oktober 1517 spijkerde Luther 95 stellingen tegen de deur van de Allerheiligenkerk in Wittenberg. Met zijn stellingen protesteerde Luther tegen de aflat. Deze gebeurtenis zette een reeks van gebeurtenissen in gang en bleek achteraf de aanzet te zijn geweest tot het ontstaan van de protestantse kerk.

Het ontstaan van de protestantse kerk ging samen met de opkomst van de burgerij. De katholieke kerk is altijd sterk verbonden geweest met het feodale systeem: van vorsten en ridders, boeren en horigen. In dezelfde tijd waarin Luther zijn stellingen aan de deur van de slotkerk in Wittenberg sloeg, was er al een beweging gaande, waarbij horigen meer rechten kregen. Horigen waren een soort lijfeigenen. Toen zij het recht kregen om geld te verdienen, konden zij zichzelf vrijkopen. In deze tijd, het eind van de Middeleeuwen, trokken mensen van het platteland naar de steden en waren de steden in opkomst.

Zo kwamen in deze periode verschillende zaken bij elkaar. De, zich emanciperende, boeren schaarden zich achter Luther. Wat voorheen helder en zeker vast leek te staan, werd nu bekritiseerd. De burgerij werd steeds zelfverzekerder en de macht van de kerk werd minder. Het Latijn moest concurreren met de volkstalen. En de boekdrukkunst, die net was uitgevonden, zorgde voor de verspreiding van kritische ideeën.

Naast vrijheid – van de Rooms Katholieke Kerk – gaf het ‘zich afzetten-tegen’ een versmalling van het geloof. De reformatie was een tegenbeweging. Ze zette zich af tegen de Rooms-Katholieke kerk. En haar program kon worden samengevat in vijf ‘sola’s’, waarvan vooral de eerste drie in Nederland bekend waren:

Sola fide, sola gratia, sola scriptura, sola Christus, soli Deo gloria;

Sola fide: alleen door het geloof kan een mens worden gerechtvaardigd, niet door goede werken. Dit gaat in tegen de aflathandel.

Sola gratia: genade is een gave die God ons rechtstreeks schenkt, waarbij geen bemiddeling nodig is door priesters of sacramenten. Ook de biecht is niet nodig.

Sola scriptura: alleen de Bijbel is het Woord van God en de Bijbel moet toegankelijk zijn voor iedereen. Het gezag van de katholieke kerk en de Paus worden daarmee aan de kant geschoven.

Solus Christus: alleen Christus bemiddelt als Mensenzoon tussen mens en God. Maria, de heiligen en de priesters kunnen niet als tussenpersonen dienen om het zielenheil te bewerkstelligen.

Soli Deo gloria: alleen God komt de eer toe (en niet Maria en de heiligen).

Dit program gaf een concentratie, en een grote vrijheid ten opzichte van de Rooms-Katholieke Kerk, maar het bracht de protestanten in zekere zin ook een versmalling van het geloof. Ik wil twee punten aanstippen waarin ik het tekort van de protestantse traditie zie:

De machteloze zondigheid van de mens

De zondigheid van de mens is erg zwaar aangezet in de protestantse traditie. De erfzonde trekt door de hele kerkgeschiedenis heen, die kennen we niet alleen in de protestantse kerk, maar ook al bij Augustinus, maar ik durf de stelling wel aan dat het zondebesef in de protestantse kerk tot excessen heeft geleid. Zoals iedere traditie zijn doodlopende wegen kent, zo is dit een doodlopende weg in de protestantse traditie. Twee voorbeelden:

a. In de zware hoek van de protestantse kerk zijn verhalen bekend van mensen die bij elkaar kwamen en dan zichzelf op de borst klopten en aan elkaar vertelden hoe zondig ze wel niet waren... Hoe zondiger je was, hoe meer genade je óók kreeg! Het werd bijna een wedstrijd in zondigheid.

b. Vooral de dubbele predestinatieleer, waarin werd gesteld dat de mens al voor de geboorte was uitverkoren, of niet, heeft zijn sporen nagelaten in de levens van mensen. Het draaide uit op willekeur en angst. Het maakte niet uit hoe je je leven leidde; je uitverkiezing stond toch al vast –of niet. Intussen werd keer op keer de zondigheid van de mens benadrukt. Daar ging het juist níet om bij sola fide en sola gratia, maar zo pakte het wel uit.

De protestantse beweging was sociaal gezien een bevrijding uit een corrupte kerk, maar het heeft soms zo uitgepakt dat mensen er helemaal alleen voor stonden, voor het aangezicht van God: goede werken, noch de biecht konden mensen helpen als ze niet waren uitverkoren door hun strenge God.

De absolute autoriteit van de Bijbel en de leer

Sola scriptura – alleen de Bijbel is het Woord van God en de Bijbel moet toegankelijk zijn voor iedereen. Dat wil dus zeggen dat het gezag van de Paus en de katholieke traditie niet meer erkend hoefden te worden... enkel de Schrift!

Het was een krachtige inzet en de waarde ervan is de zelfstandige positie van de protestantse kerken en ook de kracht van het eigen geweten. Máár, en Nico zei het ook al: er is een hele nieuwe autoriteit ontstaan. De Bijbel kreeg alle gezag en daarnaast ook de protestantse leer! Terwijl de protestantse kerk begon als een protestbeweging met een hoog democratisch gehalte, groeiden er in de protestantse kerk net zo goed sterke gezagsverhoudingen. Wie de leer niet onderschreef was geen goede protestant. Maar als er geen zelfkritisch vermogen meer is, is dat de dood in de pot.

Als een autoritaire leer zich dan ook nog eens verbindt met de macht, dan ligt corruptie al gauw op de loer. In de protestantse kerk hebben we zo gezien hoe kolonialisme en apartheid werden gelegitimeerd, om maar eens wat te noemen.

In ruimte gezet in oecumene, wetenschap en ontmoeting met andersgelovigen

Ik ben een van die mensen die erg blij zijn dat er meer ruimte gekomen is binnen de protestantse kerk. Ik zou daar niet meer zonder kunnen. Sterker nog, als het anders was geweest, had ik hier niet gestaan.

Wanneer de beweging naar meer ruimte begonnen is durf ik niet te zeggen. In de oecumenische beweging ging er al een wereld open voor protestanten als mijn grootvader.

Ook de rationalistische tijdgeest deed een duit in het zakje... Er werd historisch onderzoek gedaan naar de oorsprong van de bijbelboeken en de bijbelboeken werden nu bestudeerd zonder de specifiek protestantse bril. De leer speelde vroeger zo'n belangrijke rol, dat op álles het schema van ellende, verlossing, dankbaarheid werd gelegd. Gaandeweg kwamen we er echter achter dat dit lang niet het enig mogelijke perspectief is.

Na de oorlog kwam de dialoog met het Jodendom op gang. Ook dat bracht een andere kijk op de Bijbel met zich mee. In de protestantse traditie ging het voortdurend om 'rechtvaardiging' (lees de Heidelbergse Catechismus er maar eens op na), in het jodendom is 'rechtvaardigheid' belangrijk. En in de Bijbel

blijken mensen als Jozef ‘rechtvaardig’ te worden genoemd (en niet ‘gerechtvaardigd’). Zijn mensen dan toch in staat tot enig goed?

Er kwam ruimte voor een narratieve traditie (een verhalende traditie). De Bijbel werd anders gelezen: niet meer als ooggetuigenverslag waarbij alles letterlijk waar gebeurd zou zijn, maar meer als het verhaal van een waarachtige wandel van mensen met God. Er kwam ruimte voor verschillende stromingen in de uitleg van de Bijbel, waarbij die verschillende stromingen rustig naast elkaar konden blijven staan.

Zo werden van alle kanten werden zo nieuwe perspectieven aangereikt.

De protestantse bril afgezet

Theologie is voortdurend in beweging. De tijdgeest biedt voortdurend nieuwe en oude perspectieven en de theologie beweegt daarin mee. Ze geeft antwoord op nieuwe en oude vragen en zoekt een verhouding tot de tijdgeest. In de 20^e eeuw zijn er een aantal belangrijke wendingen geweest. Zoals genoemd:

een toewending naar het jodendom;

een toewending naar de oecumene;

het historisch onderzoek;

de herlezing van de bijbel, los van de protestantse bril: hoe moeten de bijbelteksten hebben geklonken in de context waarin ze zijn ontstaan?

En er zijn in de breedte van de PKN een aantal belangrijke beslissingen genomen:

De vrouw werd toegelaten tot de kansel en er kwam een andere houding ten opzichte van homofilie.

Onze blik is veel breder geworden na de Tweede Wereldoorlog, de protestantse bril ging af en we kregen oog voor de wereld! Een belangrijke wending in de theologie van de 20^e eeuw is naar mijn mening de bevrijdingstheologie.

Bevrijdingstheologie: een nieuwe hervormingsbeweging?

Zoals de protestantse theologie een reactie was op de corruptie in de Rooms-Katholieke kerk, zo zou je de bevrijdingstheologie kunnen verklaren als reactie op de koloniale kerk. De missionarissen brachten het christendom mee naar de gebieden die werden veroverd. Maar mét het christendom werd de dominantie van de westerse wereld geëxporteerd.

Met de onafhankelijkheid van de koloniën kwam de bevrijdingstheologie op. Zoals in Duitsland de boeren theologisch hun ruimte opeisten tegenover de feodale heersers, zo hebben de Latijns-Amerikaanse, Afrikaanse en Aziatische theologen hun ruimte opgeëist ten opzichte van de blanke overheersers. En ook in de bevrijdingstheologie gaat het om een beweging terug naar de wortels van het christendom, om terugkeer en zuivering.

Onder de bevrijdingstheologie worden overigens ook de zwarte theologie, de feministische theologie en de flikkertheologie gerekend. Elk op hun beurt hebben deze groepen hun ruimte bevochten.

Over deze bevrijdingstheologie wil ik graag wat meer vertellen, omdat de bevrijdingstheologie naar mijn idee in feite een nieuwe hervormingsbeweging op gang heeft gebracht, die dwars door de oude scheidslijnen heen gaat. De katholieke en protestantse kerk zijn naar elkaar toe gegroeid. De hiërarchische structuren verschillen nog steeds sterk, maar in de rituelen, de kaarsen, de herwaardering van het avondmaal, in het vieren van Allerheiligen en noem maar op, zijn de protestanten naar de katholieke kerk toegegroeid. Andersom is de katholieke kerk in een herwaardering van de Bijbel naar de protestantse kerk toegegroeid.

De inhoudelijke scheidingen liggen niet meer zozeer tussen de katholieken en de protestanten. Dorothee Sölle constateerde in de jaren '70 al dat we de theologie kunnen indelen in drie stromingen: de liberale theologie, de bevrijdingstheologie en de orthodoxe theologie. Deze drie stromingen gaan dwars door de verschillende denominaties heen. In de katholieke kerk zie je het onderscheid tussen de orthodoxie en de bevrijdingstheologie terug in het grote verschil tussen huidige en de vorige paus. Paus Benedictus was orthodox. Paus Franciscus heeft veel affiniteit met de bevrijdingstheologie. Hij heeft oog en oor voor de armen en maakt zo de navolging van Christus heel concreet. Een voorbeeld: Oscar Romero is één van de meest bekende bevrijdingstheologen. Hij is, net als Martin Luther King, vermoord omdat hij opkwam voor de rechten van zijn volk. Romero werd tot nu toe veroordeeld door de Rooms-Katholieke Kerk. De huidige paus heeft echter het proces van zaligverklaring ingezet voor bisschop Oscar Romero.

Binnen de Hervormde Kerk in Nederland had je vroeger een driedeling tussen: confessioneel, liberaal en midden-orthodox. In de huidige PKN zien we dat de confessionelen worstelen met hun identiteit. Binnen de PKN ontstaat een nieuwe orthodoxie in een meer evangeliserende richting. Daarnaast zie je dat

theologen die een belangrijk stempel drukken sterk geïnspireerd zijn door de bevrijdingstheologie. Dan denk ik bijvoorbeeld aan: Erik Borgman en Manuela Kalski. Hoe gemakkelijk bevrijdingstheologen uit verschillende kerken samen optrekken zien we in de oecumenische basisbeweging.

Intermezzo: dogma's

In de orthodoxie (protestant en katholiek) zie je dat mensen vasthouden aan, of terug grijpen op het traditionele leergezag. Zoals we hierboven zagen gaat dat vaak gepaard met sterke gezagsverhoudingen en autoriteit. Er geldt vaak: als je dit niet gelooft, dan ben je geen goede christen.

Je kunt ook anders met dogma's omgaan. De joodse geleerde Abraham Joshua Heschel noemt het dogma, in gesprek met de protestantse traditie: 'gestolde ervaring'. Hij stelt dat er aan een dogma vaak een diepe Godservaring ten grondslag ligt. Het is een ervaring die je niet zomaar op kunt roepen en die je niet zomaar vast kunt houden. Het zijn vaak ervaringen die we eigenlijk niet in woorden kunnen vatten. Om toch deze ervaringen als richtingaanwijzers vast te houden en over te dragen aan anderen, worden er woorden aan gegeven. Deze woorden gaan soms functioneren als dogma's.

In de lezing van Nico kwam naar voren dat de protestantse beweging in feite is begonnen met een ervaring van Luther: Luther had een sterke ervaring van de genade van God; een diepe ervaring van en inzicht in de genade van de rechtvaardige God. Uit die ervaring is het latere 'sola fide, sola gratia' geboren. Dit is een prachtige illustratie bij de insteek van Heschel.

De vraag is: hoe ga je om met dogma's? Gebruik je ze als richtingwijzers, om anderen uit te leggen waar het om gaat in het geloof en om anderen te wijzen in welke richting ze God kunnen vinden? Of gebruik je ze om anderen mee om de oren te slaan en hen in een bepaalde hiërarchie te dwingen en te houden?

In de orthodoxie en ook in de evangelische beweging zie je vaak het laatste. Heel concreet worden in sommige stromingen de dogma's benoemd waarin je móet geloven om een goede christen te zijn.

In de bevrijdingstheologie gaat het niet om een autoritair vasthouden aan leerstellingen. Daar is veel meer ruimte om de eigen ervaringen te onderzoeken en op noemer te brengen... Van sommige leerstellingen blijkt dan dat ze inderdaad nog steeds gevuld kunnen worden, of zijn, met ervaring van de nabijheid van God; van andere leerstellingen dat ze dode letter zijn geworden, of zelfs onderdrukkend hebben gewerkt. Een traditie moet de ruimte hebben om leerstellingen ook eens een tijdje op te bergen in de kast.

Bevrijdingstheologie is zeer divers, een aantal gemeenschappelijke kenmerken:

Hoewel de bevrijdingstheologie heel divers is, zijn er wel een aantal gemeenschappelijke trekken in aan te wijzen. Ik noem er drie:

1. Er wordt in kaart gebracht hoe het christendom heeft *geholpen in het onderdrukken van de oorspronkelijke bevolking*. Zo predikten de Hernhutters in Suriname bijvoorbeeld een ideologie van berusting, in plaats van een evangelie waarin bevrijding centraal stond. En zo 'vergat' men op de Filippijnen de opstanding te prediken, omdat de kerk zich kennelijk bewust was van de 'opstandige impact' van de prediking van de opstanding. Het volk op de Filippijnen bleef als het ware hangen aan het kruis. *Aan de andere kant* wordt ook getoond hoe juist onderdrukte mensen *steun hebben gevonden bij Jezus* en bevrijding hebben ervaren uit de verhalen over diens leven en lijden.

2. De bevrijdingstheologie wijst op de *eenzijdige nadruk in de westerse theologie wat betreft het individuele zielenheil*. Zij legt de nadruk op concreet heil voor iedereen, en dan met name voor de armen. De theologen merken op dat in het Westerse christendom de christen ten diepste gezien wordt als enkeling, bevrijd van natuurlijke banden als grootfamilie en stam. De realiteit van de Afrikaanse mens is echter dat hij zich ten diepste verbonden weet met anderen, met de levenden en met de doden en ook met de natuur. De Afrikaanse theologen zien deze fixatie op zichzelf en op het individuele zielenheil van de westerse mens als een ongezonde obsessie. Bovendien moet het heil voor hen concreet zijn. Zij durven het aan om thema's waarin de westerse theologie soms gevangen zit, gewoon achter zich te laten. Het thema 'verzoening' krijgt bij hen minder aandacht. De 'heiliging' staat meer in de belangstelling. De nadruk ligt op concrete ervaringen van heil en onheil. Daarin worden de concrete eigen ervaringen serieus genomen en de overgeleverde leerstellingen niet als wet en norm beschouwd. De theologen willen zó theologiseren dat het geloof heilzaam kan zijn in het dagelijks leven van armen en vrouwen.

3. De nadruk ligt op de *praxis van Jezus*. Deze wordt ervaren als genezend en heilbrengend, met name voor de armen en geringen. God wordt ervaren als een bevrijdende God. Het boek Exodus wordt graag

gelezen. De klacht van het volk kwam tot God en God daalde af om het volk te bevrijden. Geloof moet het volledig mens-zijn van iedereen bevorderen. Het moet gemeenschap kunnen bewerken in rechtvaardige verhoudingen. Het geloof moet ons de kracht geven te werken aan Gods koninkrijk op aarde.

Zo zien we in de bevrijdingstheologie opnieuw een emancipatiebeweging die ons terug leidt naar de wortels van het christendom. Weer anders dan in de protestbeweging van Luther, maar zeer de moeite waard. Wij kunnen daar veel van leren en ons voordeel mee doen. En dat gebeurt ook al in de Nederlandse theologie.

Mooi vond ik dat ik gisteren *Volzin* opensloeg en een artikel las over de beweging Sant' Egidio. De kop luidt: "De armen zijn hier geen klanten, maar vrienden. Want Jezus was ook geen maatschappelijk werker, maar een vriend." Eén van de actievelingen zegt in het artikel: "De armen zijn altijd onze helpers geweest om het Evangelie te begrijpen." Dat is prachtig en dat zijn uitspraken die zo uit de bevrijdingstheologie weggelopen zouden kunnen zijn.

Wat tenslotte heel kenmerkend is voor de bevrijdingstheologie, is dat zij heel divers is. Er is de erkenning dat woorden in verschillende contexten heel verschillend klinken en dat de theologie in een andere context dus misschien ook anders verwoord moet worden.

Dat geeft een radicale contextualisering van de theologie, anders dan de pretenties van de vroegere protestantse kerk, die een universele waarheid verkondigde. Dat is dan ook een actuele discussie vandaag de dag in de theologie: wat is de kern van het christelijk geloof? En: kunnen we nog vasthouden aan een universele waarheid?

De dogmatiek van vandaag is voorzichtiger geworden. Vroeger streefde men ernaar om als het ware een gesloten systeem te bouwen in de theologie. De RK-kerk deed dat en de Protestantse Kerk net zo goed, met de pretentie antwoorden te hebben op alle vragen.

Nu is de dogmatiek meer geworden als een 'museum'. In de dogmatiek halen we telkens andere dingen naar voren uit de rijke traditie; woorden die liggen opgeslagen in de kelders. De stukken die naar voren worden gehaald, worden in een betekenisvol verband gezet, als reactie op de vragen van vandaag, van hier en nu. Maar een volgende expositie kan weer iets heel anders uit de traditie naar voren halen.

De theologie is divers geworden en contextueel. Dat geeft ruimte, maar ook verwarring. Het lijkt wel of je maar álles mag geloven. Dat is fijn, maar het is ook lastig.

Persoonlijk zou ik niet meer terug willen achter de protestantse bril, ik zou het ook echt niet kunnen. Ik voel me thuis in een theologie die kiest voor verbondenheid in diversiteit en voor een soort nieuwe frisheid in het evangelie. Je mag in deze tijd putten uit verschillende tradities. Zelf put ik ook graag uit de traditie van Iona, die een 'erfgenade' kent, in plaats van een erfzonde. Ik heb het gevoel dat er voor ons protestanten nog een enorme rijkdom te ontdekken en te winnen is in onze eigen christelijke traditie!

=====

Jacob Korf

De protestantse spiritualiteit in lied en gebed

Inleiding

'*Gaan we kinderen weer horen zingen voor de klas?*' kopte afgelopen week de krant. Decennia waren muziek en zang op de meeste scholen een buitenschoolse activiteit. De nadruk op school werd gelegd op rekenen en taal. Maar nu heeft men wetenschappelijk ontdekt het nut van muziek en zang voor ons brein, onze vaardigheden. Muziek, zo is de ontdekking, is meer met ons mens zijn verweven dan we meestal denken.

De wereld heeft het (zelf) zingen weer ontdekt: 'Holland got talent!' 'The voice of Holland'. Er is veel elan op zanggebied.

Kerk en muziek

De kerk is jarenlang een bastion geweest voor muziek en zang. Zij weet zich geroepen om te zingen! Paulus in Kolossenzen 3,16: '*Laat Christus woorden in al hun rijkdom in u wonen, onderricht en*

vermaan elkaar in wijsheid, zing met heel uw hart psalmen en hymnen voor God en liederen die de Geest u vol genade ingeeft.

In moderne evangelische kerken ontstaan veel nieuwe muziek: praisebands and praise- en aanbiddingsliederen ('Evangelische gezangen'). De vernieuwing van het lied: Iona, Taizé, 'Psalmen voor nu', het nieuwe Liedboek, liedbundel 'Licht'.

Zang met name samenzang verheft! Trekt een mens op. Levert je uit. Je wordt bloot en weerloos van zingen. Brengt je daar waar je eerst niet was. Maar zingen maakt ook dubbelzinnig. Er is gezegd: *'Böse Menschen haben keine Lieder'*. Nu, wij weten wel beter. Zingen kan prachtig zijn, maar ook verschrikkelijk. Het ligt er maar aan, wat je zingt, over wie, en waarvoor, en met wie.

Zingen zal altijd in het midden moeten blijven van twee uitersten: aan de ene kant ongetemde en gevaarlijke emotie en aan de andere kant onzinnige en verschaalde gedachten. Het moet waar zijn wat we zingen en tegelijk verheven en meeslepend. Het is vervoering ten goede en ten kwade. Maar als het ten goede is, dan is het ook zo overweldigend goed, zo overstelpend: een bewustwording van vergezichten, verzekering van hoop, zingeving van geloof, en troost zoals er vrijwel geen andere is.

Reformatie

De Reformatie heeft een vernieuwing op gang gebracht die nog steeds doorwerkt. De Reformatie komt op gang als een 'zingbeweging'. Luthers theologie wordt door het lied verspreid: o.a. 'Een vaste burcht' (Ps. 46), 'Uit angst en nood stijgt mijn gebed' (Ps. 130), etc. Eerst nog op losse bladeren, al gauw in kleine zangbundels.

Luther heeft gezegd: *'Muziek is een scheppingsgave, die tot eer van God aangewend moet worden. De menselijke stem is het mooiste instrument dat er is, daarom moet vooral het zingen ontwikkeld worden, in kerk, school en huis.'*

En van Calvijn is de uitspraak: *'Er wordt in de kerk op twee manieren gebeden, de ene manier is alleen met woorden; de andere met zingen.'*

In onze calvinistische traditie staat het Psalmgezag door het volk centraal (en aanvankelijk: 'Enige liturgische gezangen').

Psalmberijmingen

1539 – eerste 19 Psalmen in het Frans.

1562 – alle 150 Psalmen

1540 – Souter(psalm)liedekens (Willem Zuylen van Nieveld) op populaire melodieën.

1551 – Jan Utenhove (Ned. Gemeente London)

1566 – Petrus Datheen. Bundel van alle 150 Psalmen op melodieën van het Geneefs Psalter. Haastwerk. Ritmiek van de melodie en de vertaling lopen niet goed. Ingevoerd door de kerken, nog voor dat de Synode toestemming had gegeven. Men zong tot 1773 uit deze bundel. Onbegeleid. Met voorzanger. De voorzanger zei regel voor regel de psalm voor en de gemeente zong die na. Dit leidde er toe dat er steeds langzamer werd gezongen in iso-ritmiek (alle noten even lang). In de 18^e eeuw was deze praktijk zo ver dat men elke noot 12 seconden aanhield. De organist speelde tussen elke regel en aan het einde van elke regel.

Naast de Psalmen werd een beperkt aantal gezangen gezongen.

Ook enkele gebeden die in huiselijke kring als vaste gebeden aan tafel werden gebruikt. Door de synode van Dordrecht 1618/1619 kerkordelijk vastgesteld.

Gezang J / 10

BEDEZANG VOOR HET ETEN

O Vader, die al 't leven voedt,
Kroon deze tafel met uw zegen,
En spijs en drink ons met dit goed,
Van uwe milde hand verkregen!

Leer ons voor overdaad ons wachten,
Dat w' ons gedragen als 't behoort;
Doe ons het hemelsche betrachten,
Sterk onze zielen door u Woord!

Gezang K/ 11
DANKZANG NA HET ETEN

O heer, wij danken U van harte
Voor nooddruft en voor overvloed;
Daar menig mens eet brood der smarte,

Hebt Gij ons mild en wel gevoed.
Doch geef, dat onze ziele niet
Aan dit vergank'lijk leven kleev',
Maar alles doe wat Gij gebiedt,
En eindelijk eeuwig bij U leev'!

1580 – Berijming van Marnix van Sint Aldegonde (staat dichterbij de grondtekst)

1773 – Staten Generaal (!) selecteerde uit de vele nieuwe berijmingen de meest geschikte. Toegevoegd negen gezangen. De staatsdwang bij het invoeren van de nieuwe Psalmberijming in 1774, maar vooral door de dwang om op verkorte (meer ritmische wijze) te zingen, in het jaar 1776, leidde tot hevige protesten (zie het Psalmenoproer van Maarten 't Hart: de straf voor hen die trouw waren aan de oude Psalmen en zangwijze, was geseling, beboeting en verbanning). De nieuwe zangwijze: alleen de eerste en de laatste noot van een regel lang (12 seconden) gezongen, terwijl de tussenliggende noten kort (5 seconden) werden gezongen. De oorspronkelijke ritmiek van de Geneefse Psalmen werd pas in de 20^e eeuw hervonden.

1805, 1805 – Evangelische Gezangen. Afgevaardigden van de Provinciale synoden stelde een bundel van 192 gezangen samen. Sedert 1618 was er geen Nationale Synode meer bijeen geweest. Er bestond een kerkordelijke kwestie: kon een provinciale synode wel dit besluit nemen?

Verder was er protest tegen het theologisch gehalte van veel liederen. De Verlichting klonk in veel liederen door: deugd, plicht en braafheid.

De Gezangen werden een kwestie door de dwang in 1808 tot het zingen van tenminste een gezang in de eredienst. De predikant die weigerde werd geschorst en afgezet. Dat was het begin van de afscheidingen van de Hervormde Kerk.

1938 – Hervormde Bundel 1938

1962 – Gereformeerde Bundel 119 gezangen

1972 – Vertaling Ida Gerhardt en Marie van der Zeyde

1973 – Liedboek der Kerken

2004 – Psalmen van Nu

2012 – Het *Liefste lied* van overzee – zestig vertalingen en nieuwe teksten op bekende Engelse melodieën, Sytze de Vries

2013 – Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk

Verschillende berijmingen van Psalm 23

Datheen

*Mijn God voedt mij als mijn Herder geprezen;
Dies zal ik genes ding behoeftijk wezen.
In 't groen gras zeer lieflijk Hij mij weidet,
En aan dat zoet water Hij mij geleidet.
Hij verkwikt mijn ziel, die zeer is verslegen;
Om Zijn Naam wil leidt Hij mij in Zijn wegen.*

Marnix

*God is voorwaer mijn herder wel ghetrouwe,
Dies vrees ' ick niet dat m' eenich noot benouwe:
Hij leghert mij op schoon' begraesde weyden*

*End' sal mij voort aen 't stille water leyden
Om sijn naems wil sal hij mijn siel versaden
End' voeren mij op sijne rechte paden.*

1773

*De God des heils wil mij ten herder wezen;
'k Heb geen gebrek. 'k heb geen gevaar te vreezen.
Hij zal mij zacht, in liefelijke weiden,
Aan d'oever van zeer stille waat'ren leiden.
Hij sterkt mijn ziel, rigt, om zijn' naam, mijn treden
In 't effen spoor van zijn geregtigheden.*

Gezang 177 (uit: Evangelische gezangen)

5-Stedelingen! Loof den Heer?

*Hoopt op d' aloude welvaart weer;
Voor den koopman druk vertier,
Nering voor den winkelier,
Bezigheid voor handwerkslieden,
En, voor schamel armen, brood:
God, die ons de vree gebod,
Wil zijn heil daartoe gebieden!*

1973

*Ik wil van God als van mijn Herder spreken.
Onder zijn hoede zal mij niets ontbreken.
Groen is het land waarin Hij mij doet komen,
Fris is de bron die Hij voor mij doet stromen.
Hij sterkt mijn ziel en wijst mij rechte wegen,
Opdat ik Hem zal prijzen om zijn zegen.*

Psalmen voor nu

*De Heer is mijn herder en ik zal zijn schaap zijn
Tevreden en veilig, want hij zorgt voor alles;
Hij weet waar 't gras groeit en hij laat me slapen
Aan rimpelloos water. Daar kom ik tot rust.
Ik durf hem te volgen: de paden zijn veilig
Zoals hij beloofd heeft, omdat hij de weg weet.
Hoe diep en hoe donker het dal is, u redt mij;
Uw herdersstaf troost mij. Ik ben niet alleen.*

Nieuwe Liedboek

*Psalm 23 – Ik wil van God als van mijn Herder spreken
Psalm 23a – D'Almachtige is mijn herder en geleide
Psalm 23b – De Heer is mijn herder
Psalm 23c – Mijn God, mijn herder, zorgt voor mij
Psalm 23d – Was ik een schaap, was Hij mijn herder
Psalm 23e – De Heer is mijn herder
Psalm 23f – Mijn herder, Gij alleen
Psalm 23g – Mijn herder is de Heer
+ Twee gedichten*

Spiritualiteit van de Psalmen

Elke dienst begint, wij zijn geënt op Israël, met een Psalm – het jaar door. Psalmen zijn wel het antwoord van Israël op Gods grote daden. Gods grote daden: dat is Pesach. De daden van verlossing uit Stikland, uit Egypte. Dat is het verhaal. Uit de chaos naar het beloofde land.

Calvijn zegt: *‘Psalmen zijn het Woord zelf; zij zijn de anatomie van de ziel.’* In de Psalmen zijn wij, de volken, de God van Israël toegevalen. Hoe lees en zing ik dan de Psalmen?

Een aantal bekende Psalmen ten voorbeeld:

* Psalm 23: Je hoort niet dat de Herder je als schaaap vertroetelt. Hij gaat je voor, wijst je de weg, waar jij terecht kunt. Een tocht door de wildernis, heen naar het land van belofte. Voor altijd het reisdoel: een nieuwe aarde, een rechtvaardige wereld. Daartoe zijn aanwijzingen, de Tora. Op die weg van de richtlijnen van de Herder - die en geen ander - zal ik uiteindelijk niet ontbreken op het appel-nominaal van de Herder

* Psalm 91: ‘Wie in de beschutting van de Allerhoogste woont’ gaat over Godsvertrouwen. Welke god? De Psalm van Jezus verzoeking in de verlatenheid. God of de goden, die keus. De goden, die we altijd zelf zijn; goden die het altijd weer zoeken in krachtpatsen, massadril. Hij weigert de weg van deze wereldorde, want er staan wetten in de weg, de Tora staat in de weg. De weg van het geroepen volk, de lokroep van de God van Uittocht, Doortocht, Intocht.

In de Psalmen is voor Israël de Heer vaak de God in het verborgene. Vanwege Christus herkennen wij – de volken – Hem in de verborgenheid van het kruis. Zijn heerlijkheid wordt duidelijk in de gestalte van zijn keerzijde en tegendeel, namelijk in de spot, smaad en hoon die Jezus te verduren krijgt.

Hij is er in de kleine en zwakke tekenen van een blinde die ziende wordt, een dove die gaat horen, een verlamde die gaat lopen, ...en zalig wie aan mij geen aanstoot neemt. Dat is de spanning. Want we nemen wel aanstoot aan Jezus. Wij willen de zichtbare glorie van een held.

* Psalm 22,1 is een kruiswoord geworden als Jezus het op de lippen neemt: ‘Mijn God, mijn God, waarom hebt U mij verlaten?’ Onze verlatenheid heeft hij tot de zijne gemaakt. Psalmen krijgen voor ons (=de volkeren) gloed vanuit het kruis.

* Psalmen over ongeloof, de wraakpsalmen: het gaat er om het herstel van recht; de verzoening.

* Psalmen van verlangen: verlangen naar God, naar mensen die tot hun bestemming komen ook in de verhouding tot elkaar.

* De boetepsalmen: Psalm 51: ‘Mijn zonden staan mij bestendig voor ogen’ Je hebt ze zagezegd buiten jezelf geplaatst; daar staan ze loeren naar je en wijzen je aan: ‘Jij bent die man.’ Maar we staan niet uit de verzoening, het herstel van de wereld en de mens. Die zelfde psalm zingt ook: ‘Scheep in mij een rein hart, o God, en vernieuw in mijn binnenste een vaste geest.’

* De Psalmen van beloften en Zijn weg, de Tora.

Nogmaals de vraag: Weet je wat je zingt en over wie en waarvoor en met wie?

=====

Martin Koster

Protestantse gewoonten, gebruiken en rituelen in huis, gezin en familie

Van roomse overvloed naar protestantse soberheid

Stel dat deze tas die ik bij me heb, vol zou zitten met devotievoorwerpen uit de 15e eeuw, wat zou ik dan op tafel uit kunnen stallen? Devotieprentjes, amuletten, een kistje met een relikwie, een stapel aflaatbrieven, een boekje met zegenspreuken tegen allerlei onheil b.v. de Blasiuszegen tegen keelpijn, rozenkransen, een kalender met wel 90 heiligendagen waarop men vrij had, dagen die tot allerlei gewoonten en bijgeloof leidden. Zo werd de weekdag waarop 28 december viel, gedenkdag van de Onnozele kinderen, het hele verdere jaar wekelijks als een ongeluksdag beschouwd. Men mocht dien dag geen werk beginnen, geen tocht aanvaarden. De dag heette eenvoudig ‘Les Innocents’.

(zie Johan Huizinga, *Herfstij der Middeleeuwen*, Amsterdam 2012, 160)

Het was volgens Huizinga nog niet eens zozeer de kwalitatieve inhoud van al deze volksdevoties waar de Reformatie zich tegen verzette als wel de enorme overdaad: er kwam meer en meer en bijna het hele leven vulde zich met voorwerpen en handelingen die geloof en bijgeloof kracht bij moesten zetten. Calvijn zette het mes in deze volksdevotie met als gevolg een enorme versobering. De bijbel, het

Psalmboek, catechese geschriften: de nadruk ging volledig vallen op het woord. De andere zintuigen werden op rantsoen gezet.

De tas die ik bij me heb, bevat echter niet wat ik hierboven noem. Ik heb deze tas gevuld met protestantse erfstukken: Statenbijbel, Bijbel volgens Josephus, liedboek, Psalmboek, leerboeken. De Bijbel die ik tevoorschijn haal, en waarvan ieder denkt dat het de Statenvertaling is, is een prachtig exemplaar van 'Joodse Oudheden', de vrije vertaling/vertolking in het Grieks van de Hebreeuwse bijbel c.q. de Septuaginta om voor Romeinse oren de joodse godsdienst bevattelijk te maken. Van een hoogleraar die een college gaf over koningschap tijdens het Romeinse rijk, hoorde ik dat op veel schoorstenen in de gouden eeuw een bijzondere bijbel prijkte in Nederlandse huiskamers: de werken van Flavius Josephus. Blijkbaar was deze vertolking zo toegankelijk en gangbaar dat een bepaalde groep mensen er, in huiselijke kring, liever in las dan in de Statenvertaling. Zelf kocht ik ooit een exemplaar uit 1867 (vult de halve tas).

Het werk van Calvijn en zijn volgelingen in de 16^e eeuw bracht niet alleen een totale ommekeer in de christelijke cultuur, de geestelijkheid en de denkwereld der gelovigen, maar leidde ook tot diepgaande veranderingen in het dagelijks leven. Versobering, talloze verboden, het scherp wakende oog der kerkenraad, de toekenning van belang aan het onderwijs en het gezinsleven zijn karakteristieken die men vindt zowel in Genève, de stad die het voorbeeld geeft, als in Zuid-Frankrijk, Schotland of de Nederlanden.

Het Geneefse model

Genève was het schoolvoorbeeld van gereformeerd leven. Het aantal onwettige kinderen en zwangerschappen vóór het huwelijk was zeer klein was; tien keer lager dan in de dorpsparochies in de omgeving van Genève. Er was ook tegenwerking. De inwoners van Genève hadden Calvijn op allerlei manieren belachelijk gemaakt en tegengewerkt, bijvoorbeeld door hun hond naar hem te noemen of obscene versies van zijn Franse psalmen te maken. Pas in 1555 kregen zijn aanhangers in Genève de politieke macht in handen; daarna kon de kerkenraad zondaars naar believen in de ban doen,

De kerkenraad als behoeder van soberheid

Strengheid en soberheid zijn kenmerkend voor de gereformeerde godsdienst. Handhaving kwam toe aan de ouderlingen, die zitting hadden in een kerkenraad. Gedurende de eerste vijftien jaar bestreed Calvijns kerkenraad voornamelijk 'afgoderij' en nog aanwezig bijgeloof, dat vooral heerste onder de boerenbevolking buiten de stadsmuren. De Geneefse zielenherders gingen eens per jaar bij elk gezin op huisbezoek om daar de kennis van de christelijke leer te toetsen. In Genève werden de meeste mensen die voor de kerkenraad moesten verschijnen ervan beschuldigd in onmin te leven met hun eega, burens of familieleden. Ze deden velen in de ban maar wisten een nog groter aantal met elkaar te verzoenen door hen te dwingen elkaar de hand te geven en te laten beloven voortaan in harmonie met elkander te leven. Het viel niet mee deze soberheid op te leggen aan de Geneefse onderdanen op het platteland, die vaak werden geëxcommuniceerd vanwege het dansen bij en het zingen van 'profane' liederen. Als een volwassene uit Genève de mis had bijgewoond of een preek van een jezuïet had beluisterd, werd hij of zij langer in de ban gedaan dan een gewone zondaar. Bovendien moesten zulke overtredders in het openbaar boete doen voordat ze weer tot de kerk werden toegelaten.

Gewijde dagen, gewijde plaatsen

Een belangrijk aspect van de gereformeerde soberheid was de radicale beperking van het aantal christelijke feestdagen en de drastische vermindering van het aantal vrije dagen. Uiteraard bleef de zondag onaangetast, en de zondagsheiliging ging gepaard met rust en soberheid. Maar de gereformeerde kalender kende eigenlijk slechts vier zondagen per jaar waarde toe: die van de vier communies, wanneer gelovigen deelnamen aan het avondmaal.

Censuur op doopnamen

Calvijn wist de autoriteiten in Genève ervan te overtuigen dat predikanten het recht moesten hebben het doopsel te weigeren als peetouders of ouders een 'ongepaste' naam voorstelden, een naam die niet in de Heilige Schrift voorkwam. De gevolgen van dit besluit sprongen direct in het oog. Het percentage namen uit het Oude Testament — Abraham, David, Isaak, Samuel, of Sara, Judith, Suzanna en Rachel — nam tussen 1550 en 1560 te Genève toe van twee naar dertig procent. Net als veel andere te Genève doorgevoerde hervormingen werd het veto van de predikant over doopnamen nergens anders in de

gereformeerde wereld overgenomen; geen enkele andere overheid vaardigde een lijst van verboden namen uit. Niettemin gaven de gereformeerde gemeenten in heel Europa hun kinderen bij voorkeur oudtestamentische namen, waarmee ze zich van de katholieken onderscheidden.

Rituelen rond de dood volkomen van het sacrale ontdaan

Het lijkt symbolisch dat Calvijn in een naamloos graf begraven wilde worden. De gewoonte van een anonieme begrafenis in ongewijde grond, zonder hoogdravende begrafenispreken of uitdeling van aalmoezen, was noodzakelijk 'teneinde alle sporen van bijgeloof uit de weg te ruimen' zoals een Franse synode het stelde. We moeten de protestantse litanieën tegen het vagevuur en de leer van goede werken in gedachten houden om deze radicale vereenvoudiging van de begrafenispraktijk te kunnen begrijpen; zo radicaal dat slechts weinig gewoonten der gereformeerden zich duidelijker van die der katholieken onderscheidden.

Godsdienst in de woonkamer

De beperking van het aantal feestdagen, het ontbreken van vrije dagen betekende niet dat het gereformeerde geloof minder tijd van de christenen vroeg dan de middeleeuwse kerk. Het omgekeerde was eerder het geval, daar zeer veel tijd die de calvinisten aan godsdienst besteedden niet in de kerk maar thuis werd doorgebracht. 'Elke familie afzonderlijk moet een kleine kerk op zich vormen,' schreef Calvijn eens aan een Franse synode. Dat er thuis in de bijbel werd gelezen was waarschijnlijk minder gebruikelijk dan de vrome traditie ons doet geloven, want in die tijd kwam het zelden voor dat men een complete bijbel bezat. De belangrijkste aspecten van de godsdienstbeoefening in het huisgezin (waarover we weinig concrete gegevens bezitten) waren vermoedelijk de gebeden voor en na de maaltijd en het in gezinsverband zingen van de psalmen. Het grootste uitgeefproject in het Genève van Calvijn was een enorme oplage van 25.000 psalmboeken. De katholieken leerden al gauw dat ze hugenoten konden herkennen aan hun gewoonte in het openbaar psalmen te zingen. De Spaanse inquisitie arresteerde Fransen die hierop waren betrapt, terwijl katholieke legerleiders tijdens de Franse godsdienstoorlogen leerden dat hun vijand zich al zingend op de slag voorbereidde. Thuis zingen was een stuk minder gevaarlijk.

Schotland

Hoewel Calvijn en de inwoners van Genève geloofden dat hun werkterrein in Frankrijk lag, behaalden ze hun grootste zestiende-eeuwse succes in het Schotland van John Knox. Terwijl Calvijns ouderlingen er tevreden mee waren overspeligen de communie te onthouden en hen door de overheid zes dagen lang op water en brood te laten zetten, veroordeelden hun Schotse collega's zulke lieden ertoe om in boetekleed, blootsvoets en blootshoofds bij de kerkdeur te verschijnen, waarna ze enkele zondagen achtereen ten overstaan van de gehele gemeente op een 'stoel van berouw' werden gezet. Ook dreef Schotland de Geneefse regels betreffende de zondagsheiliging zeer ver door. In 1579 verbood het Schotse parlement op de sabbat alle arbeid, alle spelletjes en het gebruik van alle alcoholische dranken, en de kerk voegde hieraan een algeheel reisverbod toe, met uitzondering van de gang naar de kerk en weer naar huis. Kenmerkend maar weinig verheffend voor de Schotse gereformeerde gemeenschap was de nauwe relatie tussen kerk en heksenwaan. In de Lage Landen of de Palts behoorde de heksenjacht na de vestiging van de gereformeerde kerk vrijwel tot het verleden. In Schotland daarentegen begon juist in de tijd van de reformatie deze waan. Het aantal heksen dat in Schotland werd terechtgesteld is geschat op 1350 op een totaal van 2300 processen die tussen 1560 en 1700 plaatsvonden.

Pluralisme in de Nederlanden

Het is opmerkelijk dat het gereformeerde geloof, ondanks haar officiële status, in de Nederlanden nooit de godsdienst van de meerderheid is geworden. Nergens anders in Europa, behalve misschien in Ierland, was de gevestigde kerk die van een minderheid. Na 1553 vinden in het gewest Holland (een belangrijk centrum van anabaptisme) geen terechtstellingen wegens ketterij meer plaats; zelfs sefardische joden, die aanvankelijk soms voor katholiek werden gehouden omdat ze Spaans spraken, waren welkom in het noorden.

De predikanten zijn er misschien in geslaagd de plattelandsbewoners ervan te overtuigen de ze zich strikt moesten houden aan de zondagsheiliging en de viering van 'paapse' feestdagen als Kerstmis of Sint-Silvester (oudejaar) moesten schuwen, maar zelfs op het toppunt van hun macht, rond 1620, slaagden ze er niet in schouwburgen en danszalen in de steden te doen sluiten.

Kermis

Het beste voorbeeld van de praktische beperkingen van het Nederlandse calvinisme is waarschijnlijk de ontwikkeling van de kermis, oorspronkelijk de mis (kerkmis) die jaarlijks werd opgedragen ter herdenking van de kerkwijding. Deze feestdag was net als Sint Nicolaas en Kerstmis diep geworteld in de Nederlandse volksaard. 'Kermis vieren' groeide uit tot een volksvermaak. Hoezeer de predikanten dit overblijfsel van het 'papisme' — dit 'heidens bijgeloof' — ook veroordeelden, de kermis bleef floreren. Zelfs het Huis van Oranje, steunpilaar van de gereformeerde kerk, belastte zich graag met de organisatie van de jaarlijkse kermis te Den Haag, in ruil voor een aandeel in de winst.

Typisch gereformeerde/hervormde gebruiken

Gereformeerde christenen onderscheidden zich van andere protestanten en van katholieken door hun: oudtestamentische namen en zondagsheiliging, hun weigering begrafenissen met pracht en praal te omringen en traditionele (in hun ogen 'heidense') feestdagen zoals kerstmis te vieren. Rond 1600 lijken waarnemers van buitenaf zeer onder de indruk van de gestrengheid van de gereformeerden, wier soberheid in kleding en opvatting zeer wel pasten bij de strengheid van hun kerken.

In huiselijke kring kwam hun vroomheid vooral tot uitdrukking, door: bijbellezing, het gebed voor en na de maaltijd en het zingen van psalmen. Ondanks de schaarste aan bronnen weten we dat hun geloof standhield en van generatie op generatie werd doorgegeven. Niet alleen door het Woord, maar ook door het zingen van geestelijke liederen en door christelijk te leven was dit geloof in staat zowel vervolging als — nog verraderlijker — de verleidingen van de wereld te overleven.

Uit: P. Chaunu, S. Groenveld en S.B.J. Zilverberg (red.), *De Reformatie. De 16de-eeuwse revolutie in de kerk*, Abcoude 1990.

Dagelyckse huys-catechisatie van Franciscus Ridderus (1655), 541 pagina's

Inhoudsopgave

Ordre van de morgen-oeffeningen.

Ordre van de Middag-oeffeningen.

Ordre van de avond-oeffeningen.

De eerste morgen-oeffeninge. Van de Gods-geleertheyd. De eerste Dagh.

Morgen-gesang op den eersten dag van de Maent.

Van de Heylige Schrifture. De tweede Dagh.

Morgen-gesangh op de tweede Dag van de Maent.

Van Godt. De derde dag.

Morgen-gesang op de derde dag van de Maent.

Van de Scheppinge. De vierde dag. enz. enz. enz.

De eerste morgen-oeffeninge. Van de Godsgeleertheyd. De eerste Dagh.

Vrage. a. WAt is de Gods-geleertheyd?

Anw. Het is een wetenschap van God, en van godlijke dingen, waer door men God regt leert dienen, Tit.

1.1. *Een kennisse der waerheyt die na de godsaligheyt is.* Act. 24.14, 15.

a. Vr. Is 'er een waeragtige kennisse van goddelijke dingen?

Ant. Ja, want alle menschen zijn in haer conscientie overuygt, dat 'er een God is, ende alle Volken hebben een Godsdienst, Rom. 1.20. *Gods onsienlijke dingen worden van de scheppinge der werelt aen uyt de schepselen verstaen ende doorsien, beide sijn eeuwige kracht en Goddelijkheyt,* Rom. 2.14, 15. Act. 14.17.

b. Vr. Hoe weet de mensche, die Gods Woort niet heeft, dat 'er een God is?

Antw. Door twee middelen: (1.) door het aenschouwen van de schepselen, want die hebben haer selven niet gemaekt, Ps. 19.2. *De Hemelen vertellen Gods eere, ende het Uytspansel verkondigt sijner handen werk.* (2.) Door overtuyginge van haer conscientie: want als sy quaet doen, dan vreesen sy straffe van een Rechter die sy niet en sien, Rom. 2.15. *Haer gedagten beschuldigen haer.*

Morgengesang op den eersten dag van de Maent. Stemme: Psalm 23. Mijn God voed my, &c.

1. Gedankt, mijn God! moet uwen name wesen,
 Dat gy ons geeft de kennis van *u wesen*,
 Het schepsel selfs roept uyt met vollen monde,
 Dat gy een *eenig waer God* zijt bevonde,
 De dwase wil met tong dit niet belijden;
 Nochtans 't gemoet getuygt dit t' allen tijden.

En Janus zat onderwijl **in** de keukenkamer en keek van 't boek op. **Wat** vader toch eeuwig en altijd gezien had **in** dat duistere boek. Bijbellezen **was** christenmensenplicht, daar had hij vrede mee. **Maar wat was te vinden in 'Flavius Josephus', vaders lijfboek?** En dan **in** 'Eens Christens Reyse na de Eeuwigheijdt', **wat** boeide daarin **vaders?** Dat laatste boek **was** nog wel **in** lastige Duitse letters gedrukt, daarvan gingen zijn ogen tranen, als hij er lang op staarde.

Maar dees winter duurde zo lang en het **was** zodanig stil op 'Land voor Water'. En als hij niet las en niet wrocht aan 't een of 't ander, dan

Uit: Rijshout en Rozen, Herman de Man, 1950

Flavius Josephus-Bijbel

Prof. C.C. de Bruin: 'Talloze malen ter perse gelegd, werd de Statenbijbel hèt boek voor kerk, huisgezin en school. In menig gezin maakte de Statenbijbel, somtijds tezamen met de psalmberijming, de werken van de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus en van Jacob Cats en de Historie der martelaren het enig boekenbezit uit.'

Eerste aanzetten tot een Kinderbijbel

Johannes Hubner over de bijbelse opvoeding van kinderen (1714): 'Alle Ouders zyn in hunne Consciëntie verplicht hunne Kinderen in de tucht en vermaaning tot den Heere op te brengen, op dat ze leeren rechtzinnig gelooven, Christelyk leeven, en eens zalig sterven.

[...] wat licht de Bybelsche Historiën aan den Catechismus geeven, heb ik dikmaals als met de handen kunnen tasten, wanneer ik kleinen kinderen by de verklaring van het vyfde Gebod te gelyk verhaalde, hoe de Priester Eli om de slechte opvoeding syner kinderen den hals gebrooken heeft; hoe de ontaarde Absalom met de hayren aan een Eikeboom is blyven hangen; en hoe de verlorene Zoon eindelyk met de Zwynen draf heeft moeten eeten.

[...] Ieder kind heeft van synen Schepper ontfangen, voor eerst een Geheugen, dat het iets van buyten leeren kan; daar na een Verstand, dat het eene zaake kan nadenken; en eindelyk een Wille, dat het iets kan voorneemen. (Voorrede, 2v.)'

Uit: Willem van der Meiden, *Zoo heerlijk eenvoudig, Geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland*, Hilversum 2009, p. 52.

Kerstboom

De kerstboom (een spar, en geen dennenboom) gaat terug op een vruchtbaarheidssymbool. Waarschijnlijk hadden reeds de Germanen voor de kerstening rond de tijd van winterzonnwende (het joelfeest of Yule) een altijd groene boom in huis of op het erf. Vanwege deze heidense wortels heeft de Rooms-Katholieke Kerk de boom lange tijd geweerd uit het christendom. Luther verklaarde begin zestiende eeuw de kerstboom tot symbool van de geboorte van Jezus. Eerst stond de boom alleen nog in de kerken; eind 19e eeuw haalde men hem, allereerst in protestantse landen, alsnog de huiskamer binnen. De kerstboom herinnert de christen volgens Luther aan de boom in het paradijs; de kerstboomballen aan de vruchten waarvan Adam en Eva aten. De piek in de boom staat voor de ster die de Wijzen de weg wees naar de geboorteplaats van Jezus.

Sinterklaas

Het Sinterklaasfeest heeft het in Nederland na de Reformatie moeten opnemen tegen protestantse bezwaren tegen de katholieke heiligenverering. Protestantse predikanten probeerden het feest af te schaffen, omdat zij het als een katholiek bijgeloof veroordeelden. Rond 1600 werd het bijvoorbeeld in Delft verboden om deze feestdag te vieren en vaardigden sommige steden een verbod af op schoenzetten, of openbare verkoop van sinterklaaslekkernijen. Ook de kerkhervormer Maarten Luther verzette zich tegen het feest. Hij vond dat het geven van geschenken meer paste bij het Kerstfeest. Het feest was echter zo populair dat dit streven weinig succes heeft gehad, zelfs niet bij het strengst protestantse volksdeel. Het

feest verdween weliswaar voor een deel uit de straat, maar in huiselijke kring bleef het bestaan. Nog in 1895 sprak de burgemeester van Sluis zich uit tegen de viering op openbare scholen, maar in de 20e eeuw kreeg het feest steeds meer de wind in de zeilen.

Erfenis en toekomst

Gerard Rouwhorst doet in zijn artikel 'De betekenis van huisrituelen in het christendom' de volgende aanbeveling: 'Doe aan rituelen waarin een christelijke identiteit tot uitdrukking kan komen, en die stevig geworteld zijn in het gewone dagelijks leven. En leer van het jodendom.'

Eigen verkenning: het maken van een persoonlijk zevenweekdagenboek rond de zeven weekdagpsalmen (24,48,82,94,81,93,92).